

TRÅNGSYNTHETENS SOCIALPSYKOLOGI: GRUPPBETEENDE KAN INTE FÖRKLARAS MED FRUSTRATION

Enligt den populära s.k. syndabocksteorin bottnar fientlighet mellan samhällsgrupper i frustration. Teorin har för länge sedan förkastats: forskningen har inte kunnat visa att frustration leder till fördomar. Däremot stöder forskningen uppfattningen att fördomar är inlärd. Både föräldrar, lärare och vänner bidrar till denna inläring. Strävan efter mångkulturalism, där grupperna erkänner varandras särdrag, verkar vara det bästa sättet att motverka samhällets sönderfall.

Text: Karmela Liebkind

Professor **Heikki Hiilamo** skrev i februari en artikel med rubriken "Främlingsfientligheten väljer fram ur medelklassens trångmål och det kuschade proletariet" ("Muukalaisvihamielisyys kumpuaa keskiluokan ahdingosta ja alistetusta köyhälistöstä", *Helsingin Sanomat* 14.2.2016). Han hävdade bland annat att "... globaliseringen innebär för proletariet en osäkerhet och ångest som det är lättare låta gå ut över främlingar än över infödda finländare."

Hiilamo är ingalunda ensam om sin åsikt. Debatten om relationen mellan invandrare och majoritetsbefolkningen domineras av förklaringar av hur enskilda individers frustration förklarar deras attityder och beteende, vilken form dessa än må ta. Till exempel skrev professor **Anu Kantola** nyligen i *HS* (5.4.2016) om hur "(t)errordåden i Paris och Bryssel klaggjorde att integrationen av andra och tredje generationens invandrare har misslyckats. Första generationens invandrare förorsakar vanligen inga problem, de anstränger sig för att klara sig i det nya landet. Problemen uppstår om deras barn och barnbarn upplever att de är andra klassens medborgare". Men faktum är att forskningen inte stöder den här uppfattningen. I samma tidning (*HS* 5.4.2016) fanns också en notis om en rapport som det i Haag belägna Internationella centret för bekämpning av terrorism sammanställt. Enligt rapporten "existerar det ingen tydlig profil av vilka slags människor som radikaliseras och beslutar sig för att åka från Europa till Syrien eller Irak".

Den ovan beskrivna förklaringsmodellen kallas i vardagslag för syndabocksteorin. Det är fråga om den s.k. frustrations-aggressionshypotesen (**Dollard** m. fl. 1939) enligt vilken fientlighet mellan vilka grupper som helst anses vara

en följd av frustration. Enligt denna teori riktas aggressionen ofta mot en grupp som finns nära till hands, t.ex. minoritetsgrupper när det gäller majoritetsbefolkningen. Men teorin har förkastats för länge sedan eftersom forskningen inte har kunnat påvisa något samband mellan frustration och fördomar. Däremot stöder forskningen uppfattningen att fördomar är inlärd. Hat och misstänksamhet mot vissa grupper inlärs ofta tidigt och både föräldrar, lärare och vänner bidrar till denna inläring. Den inlärd fientligheten skapar sedan en emotionell referensram som färgar all senare information om gruppen och alla erfarenheter av denna grupp.

Vi kan uppfatta t.ex. åldringar, hemmafruar eller romer som "varma" men "inkompetenta" medan vi kan förhålla oss till asiater, rika, finlandssvenskar eller judar som "kalla" men "kompetenta".

Frustrations-aggressionshypotesen baserar sig på en reduktionistisk förklaringsmodell där man tolkar gruppbetendet endast genom att addera enskilda individers känslotillstånd. Förklaringar av det här slaget bygger på antagandet att en människas beteende i grupsituationer är i stort sett likadant som under de flesta andra omständigheter. Men det stämmer inte. Medan beteende mellan individer kännetecknas av en växelverkan mellan individer i egenskap av individer, innebär gruppbetende att individernas beteende utgår ifrån deras gruppmedlemskap. De betar sig då till exempel i egenskap av polis, finlandssvensk, sannfinländare, muslim, invandrare, osv.

När gruppmedlemmar individuellt eller kollektivt interagerar med andra grupper eller deras medlemmar utgående från sin egen gruppidentifikation talar vi alltså om grupp-beteende eller beteende mellan grupper. I grupp-beteendet är det mindre viktigt vem jag och du är som personer, det viktiga är vilken grupp vi tillhör – eller snarare vilken grupp vi anser oss själva tillhöra. Socialpsykologin fokuserar mera på hur människor tolkar sig själva och världen omkring sig än hur dessa ter sig i forskarens eller någon annan utomståendes ögon. Ledstjärnan är det gamla s.k. Thomas-teoremet (**Thomas, W.I. & Thomas, D. S.**, 1928): "Det som människor uppfattar som verkligt blir verkligt till sina konsekvenser". Om någon upplever sig själv som medlem av en viss grupp så betar hen sig därefter, oberoende av andras uppfattning om gruppmedlemskapet. Och om en individ upplever att en annan grupp utgör ett hot av något slag mot individen själv eller mot hela hans egen grupp, så kommer hen att handla därefter, vare sig bedömningen är rätt eller fel.

Vår självuppfattning och identitet har således nära samband med vårt (eller våra) gruppmedlemskap. Vi jämför vår grupp med andra grupper och resultatet påverkar indirekt vår självkänsla. Därför har vi ett behov av s.k. positiv sär-skiljning; vi vill gärna se att den grupp vi själva tillhör är lite bättre än andra grupper (**Tajfel & Turner**, 1986). Speciellt om vi identifierar oss starkt med vår grupp kan detta leda till fördomar mot andra grupper.

Fördomsfullhet kan definieras som fientliga föreställningar om, känslor och/eller beteendetendenser gentemot en annan grupp och dess medlemmar på grund av deras gruppmedlemskap. Föreställningarna består av negativa stereotypier, dvs. generaliserade uppfattningar om gruppmedlemmarnas gemensamma egenskaper. Enligt en modell om stereotypiers innehåll (Stereotype Content Model, **Cuddy, Fiske, & Glick**, 2008) kan man vanligen urskilja en s.k. värme- och en s.k. kompetensdimension i alla gruppstereotypier. "Vi" brukar ofta bedömas som både "varmare" (t.ex. vänligare och mer moraliska) och mer "kompetenta" (t.ex. intelligentare och flitigare) än "de". Men vi kan också förhålla oss ambivalent till vissa grupper. Vi kan uppfatta t.ex. åldringar, hemmafruar eller romer som "varma" men "in-kompetenta" medan vi kan förhålla oss till asiater, rika, finlandssvenskar eller judar som "kalla" men "kompetenta".

Fördomarna innehåller inte bara stereotypier, dvs. föreställningar om grupperna, utan också känslor gentemot dem. Känslor mellan grupper varierar inte bara på en skala från positiva till negativa; de kan också vara mer specifika; man kan känna t.ex. avund, medlidande, rädsla, hat, beundran, skadeglädje, ilska eller skam å sin egen grupps vägnar. Dessa gruppbase-rade känslor skiljer sig från motsvarande känslor på enbart individnivå. Känslor mot andra grupper är en del av grupp-relationerna, av den ideologi som definierar relationen mellan grupperna. De är inte fritt flytande emotioner bakom ideologierna eller gruppstereotypierna utan en integrerad del av dem. Känslorna finns inbakade i det språk som utgör själva fördomsfullheten.

Men språk kan både uttrycka känslor och dölja dem. I varje kontext finns det normer för det "politiskt korrekta" sättet att tala om andra grupper, och talaren måste anpassa sitt språk därefter. Dessa normer varierar både i tid och i rum;

vad som var politiskt korrekt igår är det kanske inte mera i dag, eller tvärtom, och det man kan säga i en viss situation kan man kanske inte säga i en annan. Människor är också i olika grad måna om att uttrycka sig politiskt korrekt.

Alla fördomar eller stereotypier är inte hela lika starkt emotionellt laddade. Fördomsfullheten kan ta sig uttryck som en relativt lindrig aversion eller utvecklas till blint hat. I enlighet med det socialpsykologiska perspektivet på gruppemotioner har dock detta hat mindre samband med individens inre känslotillstånd än med individens sätt att uttrycka sin uppfattning om människor som tillhör vissa grupper. Ur det här perspektivet kännetecknas till exempel hatspråk och vissa hatideologier av våldsamt hat som inte går att skilja från den ideologi som uttrycker hatet. Hatet konstrueras alltså socialt just i hatspråket.

Fördomarnas tredje komponent är beteendet: föreställningarna/stereotypierna och känslorna som en integrerad del av dem ger upphov till vissa beteendetendenser. Beteendet kan ta olika form; man kan undvika medlemmar av en viss grupp, man kan diskriminera dem, eller man kan uppträda våldsamt mot dem. Fördomarnas alla tre komponenter hör intimt ihop med varandra. Stereotypiernas olika innehåll ger upphov till olika känslor gentemot gruppen, och denna kombination utlöser i sin tur olika slags beteende. Man kan legitimera ett visst slags beteende, t.ex. diskriminering eller våld, med de egenskaper man anser gruppen ha; medlemmarna i gruppen förtjänar inte bättre. Den klassiska rasisten anser vissa människor tillhöra en underlägsen "ras" och således vara inkompetenta, men kan ändå uppfatta dem också som "varma". Men både i kombination med rasism och utan den innebär xenofobin – främlingsfientligheten – rädsla eller hat mot vissa grupper som inte nödvändigtvis upplevs som underlägsna utan kanske till och med som överlägsna. Detta kan i värsta fall leda till en dehumanisering av grup-

Känslorna finns inbakade i det språk som utgör själva fördomsfullheten.

pens medlemmar – de anses inte längre vara ens mänskliga. I slutändan är det dehumaniseringen som legitimerar både folkmord och terrorattacker.

Enligt den integrerade teorin om hot (*Integrated Threat Theory*, **Stephan & Renfro**, 2002) kan man dela in de hot människor upplever att andra grupper utgör i s.k. realistiska hot och symboliska hot. De föregående riktar sig mot den egna gruppens säkerhet eller resurser och de senare mot den egna gruppens värden eller livsstil. Vilket slags hot man upplever påverkar också de känslor hotet väcker: Om en annan grupp anses utgöra ett hot mot den egna gruppens säkerhet, existens, uppskattning, materiella välstånd, kultur, centrala värden eller positiva sär-skiljning från andra grupper kan det väcka känslor av rädsla eller hat, beroende på den

egna gruppens position. Det är nämligen värt att notera att både majoritets- och minoritetsgrupper kan uppleva sådana hot, men de gör det av olika orsaker. En majoritetsgrupp kan t.ex. uppleva hot mot sin maktställning eller säkerhet medan minoriteter kan uppleva hot mot sin existens eller positiva särkiljning. Också upplevt hot mot resurser förforsakar ofta konflikter mellan grupper.

Syndabocksteorin utgår ifrån att människor reagerar med frustration på objektiva hot och avreagerar sig på en syndabock. Men upplevda hot är inte alltid objektiva, även

Det är inte nödvändigtvis så att "det kuschade proletariatet" är mera fördomsfullt mot andra grupper än deras mer privilegierade landsmän, även om den uttrycker det mer öppet... Detsamma gäller terrorister: de är inte alltid fattiga radikaliserade invandrare från förorterna utan kan också vara välutbildade och/eller förmögna.

om de kan vara det. Upplevda hot kan också vara resultat av fördomar; en viss grupp anses ha sådana egenskaper som i slutändan utgör ett realistiskt eller symboliskt hot mot oss. Ett av problemen med fördomar är att de är muterande virus som byter skepnad enligt de normer som gäller vid en viss tidpunkt i en viss kontext, dvs. enligt vad som är politiskt korrekt just där och just då. Det är därför vi så ofta hör uttrycket "jag är inte rasist/antisemit/xenofob, men...". Ibland är vi faktiskt inte ens medvetna om våra egna fördomar – vi förtränger dem för att de strider mot vår självuppfattning eller gängse normer. Det är svårt att påverka omedvetna fördomar även om man skulle anse dem vara moraliskt ohållbara.

Fördomar är förvånansvärt sega, speciellt på känsloplanet. Redan i sin klassiska bok *The Nature of Prejudice* (1954) sade **Gordon W. Allport** att "defeated intellectually, prejudice lingers emotionally" ("fördomarna består på känsloplanet även om de besegrats av tanken"). Utvecklingen av nya forskningsmetoder har möjliggjort nya rön om dessa s.k. implicita attityder, dvs. spontana, automatiska reaktioner på medlemmar i vissa grupper. T.ex. i Sverige (**Rooth**, 2010) har man kunnat påvisa att de explicita attityder mot invandrare som kunde mätas med vanliga enkäter inte förutspådde ifall en arbetsgivare diskriminerade en invandrare i en rekryteringssituation eller inte, medan ett mått på s.k. implicita (automatiska, omedvetna) attityder kunde göra det.

Arbetsgivarna i denna undersökning var välutbildade och hade en säkerställd ekonomi. Det är inte nödvändigtvis så att "det kuschade proletariatet" är mera fördomsfullt mot andra grupper än deras mer privilegierade landsmän, även om den uttrycker det mer öppet så det kan fastställas i enkäter. Detsamma gäller terrorister: de är inte alltid fattiga radikaliserade invandrare från förorterna utan kan också

vara välutbildade och/eller förmögna. Enkäter har också visat att t.ex. rasistiska föreställningar har minskat stadigt under de senaste 60 åren, men det som har hänt är närmast att de antagit politiskt korrekta former eller blivit implicita och därför inte syns i vanliga enkäter. Rasism, antisemitism och xenofobi som blivit politiskt inkorrekt lever kvar på känsloplanet och uttrycks i politiskt korrekta termer, speciellt bland dem som vill bibehålla sin uppfattning om sig själva som fördomsfria. Naturligtvis behöver det här inte gälla alla fördomar på en gång. I en viss kontext och en viss tid kan det

vara fullt legitimt att öppet uttrycka fördomar mot en viss grupp men inte mot en annan. Därför uppstår nya, politiskt korrekta fördomar snarare mot de senare än de förra grupperna.

Inom västerländerna har man grubblat mycket över hur man rent praktiskt ska säkra sådana relationer mellan grupper som värnar om alla gruppers rättigheter utan att samhället faller sönder. De två centrala ideologier som lyfts fram i sammanhanget är mångkulturalismen som innebär både mångfald och jämlikhet samt färgblindheten som innebär att man avskaffar gruppgränser och behandlar alla bara som individer. Det finns fördelar och nackdelar med båda. Mångkulturalismen tryggar minoritetskulturers fortbestånd men majoriteten kan uppleva den som orättvis och som en fara för sammanhållningen i samhället. Färgblindheten raderar gruppgränser och kan ur individens

synvinkel te sig som en ideologi som främjar jämlikheten, men den nedvärderar den betydelse gruppers särdrag kan ha för dess medlemmar och frånser reella maktskillnader mellan grupper.

Olika jämförelser mellan dessa ideologier har ändå kommit fram till att den mångkulturella ideologin ändå vanligen leder till det bästa slutresultatet ur både minoriteters och majoriteters synvinkel: ett samhälle som erkänner olika gruppers särdrag, där grupperna är jämlika med varandra och där grupprelationerna (också mellan olika minoritetsgrupper) är harmoniska. Men för att komma så långt krävs det att alla grupper respekterar både varandra och landets lagar och att intolerans bekämpas effektivt varhelst den förekommer och vilka former den än må ta. Om vi låter oss luras av den politiska korrektheten eller blundar för fenomenen bakom den kan vi inte uppnå harmoniska grupprelationer eller jämlikhet mellan olika kulturgrupper som lever i samma land. Detsamma gäller om vi ignorerar ett enkelt faktum: grupprelationer handlar om växelverkan mellan olika grupper. Därför är det lika fel att fokusera enbart på invandrarnas integration i värdsamhället som på majoritetsbefolkningens fördomar: blicken måste ständigt riktas mot både och. "It takes (at least) two to tango".

Karmela Liebkind är professor i Socialpsykologi vid Helsingfors universitet.